

Лев ШЕСТОВ

ЩО ТАКЕ БІЛЬШОВИЗМ?

1

Що таке російський більшовизм?

З того часу, відколи я приїхав до Європи, — всі, і співвітчизники, й іноземці, з якими доводиться зустрічатися, незмінно пропонують питання: "що таке російський більшовизм, що відбувається в Росії? Ви все бачили безпосередньо, своїми очима — розкажіть нам, ми нічого не знаємо і нічого не розуміємо. Розкажіть усе і, по змозі, спокійно і безпристрасно".

Важко спокійно говорити про те, що тепер відбувається в Росії, якщо хочете, — неможливо. Щоправда, п'ятирічна війна привчила нас до всіляких жахів. Але ж у Росії відбувається дещо гірше, ніж війна. Там люди вбивають не людей, а свою власну Батьківщину. І зовсім не підозрюють, що вони роблять. Одним здається, що вони роблять велику справу, рятують людство; інші взагалі ні про що не думають: просто пристосовуються до нових умов існування, беручи до уваги лише власні інтереси нинішнього дня. Що буде завтра, — їм байдуже, — вони не вірять у завтра, як і не пам'ятають, що було вчора. Таких людей у Росії, а втім, і скрізь, величезна, переважна більшість. І як не дивно, на перший погляд, — вони, ці люди сьогодення, цілком занурені у свої дрібні, нікчемні інтереси, творять історію: в їхніх руках майбутнє Росії, майбутнє людства і всього світу.

Якраз це найменше розуміють ідейні вожді більшовизму. Здавалося б, що учні і послідовники Маркса, який запозичив свою філософію у Гегеля, мали б бути більш проникливими. В кожному разі, мусили б знати, що історія не твориться в кабінетах і що життя неможливо втиснути, як шматок полотна в дерев'яну раму, — у свавільні декрети. Спробуйте сказати це ідейному "синьоокому" більшовико-

ві: він навіть не здогадається, про що ви йому говорите. А якщо зрозуміє, то відповість вам так, як відповідали колись, при царях, публіцисти з "Нового Времени" та інших газет, які брали на себе сумне завдання ідейного обґрунтування кріпосницького режиму: "це все доктринерство". Історія, Гегель, філософія, наука — політичний діяч від усього цього вільний. Політичний діяч вирішує долю ввіреної йому країни за своїм безпосереднім розумінням. Про Миколу I розповідають, що коли йому представили проект залізниці між Москвою і Петербургом, він, не намагаючись зрозуміти, чим керувались інженери, вибираючи напрямок залізничної колії, — провів на карті нігтем пряму лінію між двома столицями, — і відразу й просто вирішив складне питання. Таким чином вирішують усі питання й сучасні вершители долі Росії. І якщо режим Миколи I, як і більшість його попередників та наступників, справедливо заслуговує назви неосвіченого деспотизму, то з іще більшим правом можна охарактеризувати цим словом режим більшовиків. Це — деспотизм, причому — посилено підкреслюю, — деспотизм неосвічений. Зовсім так, як і російські політичні діячі недавнього минулого, більшовики не вірять не лише в добродішність (такого типу скептицизм, як відомо, дозволений політикам), вони не вірять у знання, не вірять, навіть, у розум. Сумлінно зберігаючи істинно-російські політичні традиції ще свіжого в пам'яті кріпосного періоду російської історії, вони вірять лише в дубця, в грубу фізичну силу. Подібно до того як ще недавно, перед війною, праві депутати в державній думі, типу Маркова і Пуришкевича, висміювали "слинявий гуманізм" і на всі спроби опозиції хоча б частково вибити наших попередніх міністрів і державних діячів з утопної колії реакції відповідали погрозами, шибеницями і в'язницею, так і нинішні комісари знають лише одне заперечення: "надзвичайка". І впевнені, що це слово включає в себе всю глибину державної мудрості. Різні свободи, недоторканість особистості тощо — все це порожні вигадки європейських учених доктринерів, ми в Росії обійдемося і без свободи, і без недоторканості. Видрукуємо сотню чи тисячу декретів, і злиденна, неписьменна, нікчемна країна відразу стане багатою, освіченою, сильною, й увесь світ збіжиться, аби чудуватися нею, і з благоговінням почне запозичати у

нас нові форми державного і соціального управління. Росія врятує Європу — в цьому глибоко переконані всі "ідейні" оборонці більшовизму. І врятує саме тому, що, на противагу Європі, вірить у магічне дійство слова. Як не дивно, більшовики, фанатично сповідуючи матеріалізм, насправді виявились найнаївнішими ідеалістами. Умов реального людського життя для них не існує. Вони впевнені, що "слово" має надприродну силу. Потрібно лише безстрашно й сміливо довіритися слову — і все здійсниться. І вони довірилися. Декрети посипались тисячами. Ще ніколи ані в Росії, ані в будь-якій іншій країні не говорили стільки, скільки говорять у нас тепер. Ще ніколи слова не були такими понуро одноманітними, так мало відповідними дійсності, як у наші дні. Щоправда, й за кріпосного права, й за Олександра III, й за Миколи II говорили немало, та й обіцяли теж; правда й те, що за старого режиму невідповідність між словами й ділами уряду викликала обурення і порушувала спокій усіх, хто вмів зазирнути бодай у найближче майбутнє. Але те, що відбувається нині, вийшло за межі ймовірного. Міста і села буквально вимирають від голоду й холоду. Країна виснажується не днями, а годинами. Взаємна ненависть і жорстокість не між класами, як того хотілося більшовикам, а всіх проти всіх, безперервно зростає, а пера чиновників-публіцистів продовжують виводити на папері слова, які всім набридли — про майбутній соціалістичний рай. Як опозиція ненавиділа Столипіна, коли він проголосив свій девіз: спочатку заспокоєння, потім реформи! Діячі більшовизму повторюють Столипіна. Вони також хочуть спочатку "заспокоїти" країну, щоб потім дати "реформи", такою малою мірою, як і міністр Миколи II, здогадуючись, що ще ніколи заспокоєння не приходило від "надзвичайних" комісій і ніколи звірства й розправи без суду не приносили миру у державі.

2

Я назвав більшовиків ідеалістами і сказав, що вони ні в що не вірять, окрім грубої, фізичної сили. На перший погляд — це ніби два протилежні твердження. Ідеалісти вірять у слово, значить, не у фізичну силу. Та це лише видається протиріччям. Як не парадоксально, можна бути

ідеологом і грубої, фізичної сили. В Росії якраз правлячі кола завжди ідеалізували саме фізичну силу. Коли царя змінив Тимчасовий уряд, спочатку з князем Львовим, а потім з Керенським на чолі, багатьом здалося, що прийшла нова ера. Дійсно, декілька місяців підряд Росія виглядала вражаюче. Величезна країна, посідає сотні тисяч квадратних кілометрів з майже двістімільйонним населенням — і без жодної влади. Адже ще в березні 1917 року розпорядженням центрального уряду в усій державі відразу було відмінено поліцію, а на її місце не поставлено нікого. В Москві жартували: ми живемо тепер на чесне слово... І справді, досить довго жили на чесне слово і, порівняно, благополучно. Тимчасовий уряд уникав яких-небудь крутих заходів, діючи переважно словами переконання. Дивно, але життя в Росії до більшовицького перевороту, незважаючи на таке виняткове становище, було досить стерпним. Залізницею, шосейними і польовими дорогами можна було їздити хоч і без зручностей, але й без ризику, тобто без великого ризику бути пограбованим або вбитим. У селах навіть не грабували поміщиків. Селяни захоплювали землю, але рідко чіпали власників, їхні будинки та особисте майно. Літо 1917 року я провів у селі Тульської губернії, і хоча знайомий поміщик, у якого я жив, був одним із найбільших землевласників повіту, ніяких особливих неприємностей із селянами в нього не було. Я сам двічі їздив кіньми з маєтка на станцію, — майже 25 верст, та й інші їздили, — і всі поїздки закінчились щасно. Все це, очевидно, додавало центральній владі впевненості в тому, що її сила — це сила правди і що можна, на противагу до попередніх способів управління, добиватися і таки досягати порядку не організаційно примусовими заходами, а самими напучуваннями... Керенський навіть сподівався вести у бій солдат, які не визнавали дисципліни. Так було лише за Тимчасового уряду, який намагався на місце сили поставити правду. Стосовно цього треба сказати, що Тимчасовий уряд насправді мав нечувано революційну мету: створити в Росії державу праведників, щось на зразок того, про що мріяли і писали гр. Толстой, кн. Кропоткін і що, мабуть, не було чужим і для наших слов'янофілів. Я, звичайно, добре знаю, що ні кн. Львов, ні Мілюков, ні Керенський не були настільки наївними, щоб свідомо прагнути здій-

снення у Росії анархічного ідеалу. Але фактично вони захочували анархію. У нас був уряд, але не було влади. І люди, з яких уряд складався, своїми іменами прикривали безвладдя. Коли було потрібно вибирати між способами правління, якими користувались царські чиновники, і бездіяльністю влади, Тимчасовий уряд надав перевагу останньому. Знайти що-небудь нове, інше — він не вмів. Зі сміливістю, властивою людям, які не усвідомлюють усієї серйозності та відповідальності завдання, яке вони беруться розв'язувати, більшовики вирішили цілком і в усьому дотримуватися заповітів старої російської бюрократії. В цей момент для всіх скільки-небудь проникливих людей відразу стала ясною суть більшовизму та його майбутнє. Стало ясно, що революція придушена і що більшовизм, за своєю внутрішньою суттю, є глибоко реакційним рухом. Що він є, навіть порівняно з режимом Миколи II, кроком назад. За досить короткий час більшовики зрозуміли, що способи Миколи II для них не годяться; що необхідно прийняти державну мудрість Миколи I, навіть Аракчеєва. Найбільш ненависним словом стало для них слово свобода. Вони швидко зрозуміли, що керувати у вільній країні їм не дано, що вільна країна за ними не піде, як не пішла вона за Миколою I, Олександром III, Миколою II. Для француза або англійця таке становище здалося б цілком неприйнятним. Він твердо знає, що в країні, де немає свободи, не може бути нічого доброго. Але російські більшовики, будучи вихованими при кріпосницькому царському режимі, говорили про свободу лише до того часу, доки влада була в руках їхніх суперників. Коли ж влада перейшла до їхніх рук, вони без найменшої внутрішньої боротьби відмовились від усіляких свобод і, навіть, розв'язно проголосили саму ідею свободи буржуазним забобом, який має цінність для старої розбещеної Європи, тимчасом як для Росії є абсолютно безвартісним. Уряд і влада знають, що потрібно народові для його блага, тож чим менше народ допитуватиметься, тим більшим і міцнішим буде його "щастя". Якби, давно померлі Аракчеєв і Микола I піднялися з гробів, — вони могли б ідейно торжествувати: російська опозиція з першою спробою здійснити свої високі завдання, змушена була визнати правоту старого російського державного ідеалу.

Хто хоче зрозуміти, що відбувається тепер у Росії, повинен особливо уважно зупинитися на перших проявах державотворчості більшовиків. Усе, що вони робили згодом, перебуває в найтіснішому зв'язку з їхніми першими актами. Тут, у Європі, а частково й у Росії, багато хто схильний думати, що більшовизм є певним новаторством і навіть великим новаторством. Це помилка, — більшовизм нічого не зумів створити і нічого не створить: у цьому його найтяжчий гріх перед Росією й перед усім світом, оскільки Росія зв'язана з іншим світом економічно, політично і морально. Більшовизм не творить, а живе тим, що було створене до нього. У своїй внутрішній політиці, як я вже казав, він узяв готові ідеї від Аракчеєва й Миколи I; у зовнішній — його оригінальність була такою ж. Починаючи з укладеного ним Брест-Литовського миру і закінчуючи його спробами виробити угоду з Європою, про які тепер так багато говорять у газетах, у всьому, що він робив, ми спостерігаємо давно знайомі нам прийоми азіатської політики Абдул-Гаміда. На свої сили більшовики не розраховують як не розраховував і Абдул-Гамід. Замучена, безпомічна Росія, яку роз'їдають внутрішні протиріччя, не може нічого вимагати для себе й не може нічого дати. Залишається одне: якось сварити держави Західної Європи між собою. Одночасно підтримувати стосунки і з Англією, і з Францією, і з Італією, і з Німеччиною, розраховуючи, що інтереси цих країн надто різні і протилежні, і що, врешті-решт, коли вони зіткнуться між собою, можна буде з того більше чи менше скористатись. Абдул-Гамід таким способом тридцять років "рятував" Туреччину: народ бідував, а султан тримався, країна слабнула й ішла до загибелі, а необмежена влада монархії не зазнавала шкоди. Тридцять років — такий термін для більшовиків здається вічністю. Вони й за короткий термін встигнуть досягти своєї мети. Якої? Про це мова попереду.

3

Поки що мені хотілося б лише виявити одну, на мій погляд, найбільш характерну рису сутності більшовизму. Більшовизм, повторюю, — реакційний, він не вміє нічого створювати. Він бере те, що у нього під рукою, що зробили

без нього інші. Коротко кажучи: більшовики - паразити за самою своєю суттю. Звичайно, більшовики цього не усвідомлюють і не розуміють. А якби й зрозуміли, то навряд чи погодились б відкрито в цьому зізнатись. У всіх сферах, котрі зачеплені їхньою діяльністю, відбилася їх головна особливість. Вони самі формулюють своє завдання так, що спочатку потрібно все зруйнувати, а лише потім починати творити. Якби ідейні, синьоокі більшовики вміли задумуватись над своїми словами, вони би вжахнулись їх. Я вже не кажу про те, що така формула цілком іде врозріз із основним ученням соціалізму. Зрозуміло, що людей, які проголосили таку програму, Маркс не визнав би своїми учнями і послідовниками. Маркс вважав, що соціалізм є вищою формою господарської організації суспільства, яка з такою ж залізною необхідністю впливає з попередньої буржуазної організації, з якою буржуазне господарство поставало за феодальним... І соціалізм не лише не передбачає зруйнування буржуазної організації господарства — він, навпаки, передбачає повне збереження і цілковиту недоторканість усього створеного попереднім ладом. Завдання соціалізму, відповідно до цього, уявлялося Марксові як завдання творення. Перетворити буржуазне господарство в соціалістичне шляхом переходу до вищої, удосконаленої організації виробництва, не зруйнувати, а збільшити продуктивність праці — це було позитивне завдання. Від нього більшовики відразу відмовились, бо, очевидно, відчули, що творити — не їхня справа. Значно простіше, легко й доступно, можна існувати за рахунок того, що зроблено раніше. Більшовики, по суті, нічого не руйнують. Вони просто живуть тим, що застали готовим у попередньому господарському організмі. Коли хтось докоряв Леніну за те, що більшовики грабують, він відповів: "Так, ми грабуємо, але грабуємо награвоване". Припустімо, це вірно, але якщо більшовики справді відбирають лише те, що раніше було насильно захоплено, це справи не міняє. Більшовики все одно залишаються паразитами, бо, не додаючи нічого до раніше створеного, харчуються соками того організму, до якого вони присмокталися. Як довго можна так існувати, скільки часу зможе Росія годувати більшовиків — важко сказати. Може бути, що терпеливість і витривалість нашої вітчизни обмане всі наші розрахунки. Чого не витримувала

Росія? Які паразити не годувалися її соками? Не буду згадувати далеке минуле — татарське іго, не буду згадувати й XVIII століття, царювання Анни Йоанівни та Єлизавети Петрівни. Але навіть XIX століття в цьому сенсі було жахливим. Вихідною думкою російської бюрократії, яка безконтрольно розпоряджалася Росією й усім російським народом, було завжди: чиновники повинні наказувати, народ повинен коритися. Розповідають, що під час Севастопольської кампанії, коли один із міністрів сказав Миколі I, що варто опублікувати в газетах детальніші повідомлення про хід війни, бо жителі Петербурга занепокоєні і хвилюються, він відповів: "Хвилюються! А їм що до того?" Микола I серед своїх чиновників був *primus inter pares*. Кожний із чиновників був упевнений, що населення, обивателі, — слова "громадянин" Росія ніколи не любила і не визнавала — лише об'єкт для його начальницьких розпоряджень. Населення мусить бути щасливим уже тому, що має господарів, утілених у єдиному вищому господареві — цареві. Іноземцям буде складніше за все зрозуміти такий порядок речей. Та доки вони цього не зрозуміють, вони не знатимуть, що таке більшовизм. Російська бюрократія завжди була паразитичною. Більше того, не лише правляча верхівка, а й усі вищі російські кола, більшою чи меншою мірою, вели паразитичний спосіб існування. Я пам'ятаю, коли з'явилися перші звіти фабричних інспекторів, — я був тоді ще студентом — відомий у Росії вчений, професор Янжул, фабричний інспектор московської околиці, свої враження від всього побаченого на фабриках і заводах формулював так: "Російський промисловець прагне отримати свої заробітки не як промисловець, тобто не шляхом поліпшення способів виробництва, а яким завгодно іншим шляхом, переважно шляхом безсовісної й обманної експлуатації робітників". А ось інший факт, який виглядатиме абсолютно неймовірним для тих, хто не знає умов російського життя. Граф Толстой у своїх посмертних творах розповідає, що коли він у молодості задумав придбати новий маєток, то намагався купити його в такому місці, де живуть безземельні селяни. "Таким чином, — розповідає він, — я міг би мати потрібних мені робітників задурно". Паразитизм був характерним для вищих прошарків суспільства дореволюційного періоду. Нові дворяни, тобто

ті, хто приєднався до теперішнього уряду, в цьому відношенні сильно перевершили колишніх дворян, — більшовизм не оригінальний і в цьому сенсі. Більшовики зробили все, що могли зробити, щоб перешкодити революції у її основному завданні: розкріпачити російський народ. Цілком очевидно, що навіть справа руйнування, по суті, їм не вдалася. Вони знищили більшу частину народного добра, вони занапастили у в'язницях і "надзвичайках" чимало колишніх міністрів, губернаторів і заможних людей. Про це говорити не буду — всі знають, як працюють латиські "надзвичайки" і китайські солдати. Проте ні бюрократизму, ні буржуазії вони не знищили. Яке знищення! Ще ніколи в Росії бюрократія — така лінива, жалюгідна, нічевна бюрократія — не плодилася з такою нечуваною швидкістю. В кожній установі тепер, у крайньому разі, разів у десять більше людей, ніж потрібно для виконання завдань. Та й навряд чи на десяток установ є хоч одна, котра справді для чогось потрібна. Всі - і молоді, і старі, і чоловіки, і жінки - служать. Більшовики впевнені, що хто не служить, той шкідливий і небезпечний для держави, і по-різному переслідують таких людей. Їм не дають пайків, обкладають найрізноманітнішими податками, забирають на військову службу тощо. Ну, і йдуть служити — тим більше, що освічені люди цілковито позбавлені заробітків будь-якого типу, окрім заробітків із платні. Чорнороб чи взагалі людина, яка має міцне здоров'я і фізичну силу, може йти в село, де робота для нього знайдеться, а разом з роботою й дах та шматок хліба. Людина освічена — вчитель, лікар, інженер, письменник, учений — приречена на голодну смерть, якщо не погодиться збільшити своєю персоною і без того величезні полчища паразитів-чиновників. Ну, а буржуазія таки знищена, — скажуть мені. Аніскілечки! Вигубили колишніх буржуїв. Фабриканти, купці і всі їхні найзначніші співробітники переважно або загинули, або повтікали. Проте буржуазія в Росії численна й міцна, значно численніша, ніж була раніше. Тепер майже всі селяни в Росії — буржуї. Вони зберігають, накопуючи у землю, сотні тисяч, навіть мільйони царських, керенських, радянських, українських, донських та інших грошей. У них ви багатства не вирвете. Причому нова буржуазія не має вже зовсім ніяких традицій, котрі хоч якоюсь мірою обме-

жували апетити старої буржуазії. Я не заперечую, Росія завжди була країною безправ'я *par excellence*. Царські міністри типу Щегловитова, Маклакова і т.п. ніколи не розуміли, яка то велика творча сила в державі — міцна народна правосвідомість. Вони найбезсовіснішим чином, на кожному кроці ображали народ у його поняттях про право й моральність. У Росії не було не лише милостивого й швидкого, а й справедливого суду. Судові статuti Олександра II дуже швидко почали здаватись його міністрам важкими ланцюгами, яких вони, вдаючись до зовнішнього окомиллювання, поступово позбувалися. Народ розумів це прекрасно. Він знав, для чого створювалася інституція земських начальників, для чого вводились різки по селах тощо і ненавидів нав'язані йому зовнішньою силою установи й начальство. А в глибині народного духу жила віра в правду — та віра, яка знайшла відображення в кращих творах російської літератури. Здавалося навіть, що народ і в царя вірить, вважаючи його жертвою дурних радників, які його оточують. Та коли спалахнула революція, стало очевидним, що народ у царя вже не вірить. Як не дивно, а по всій великій Росії не знайшлося ні одного повіту, ні одного міста, ані навіть, здається, села, яке стало б на захист скинутого царя. Пішов цар — туди йому й дорога, без нього обійдемося. Правда, яку шукав народ, не в царя, а в іншому місці, у тих, хто боровся з царем. Цим і можна пояснити колосальний успіх, що випав на долю соціалістів-революціонерів на початку революції. У них правда, вони страждали за народ, — таким був загальний голос; і жінки, і дівчата, і старі — всі бігли голосувати за праведників і мучеників за народ. Всі питання хотіли вирішити по правді і справедливості на славу святої Русі. Соціалісти-революціонери торжествували. Безкровна революція, — от така Росія, не те що гнила Європа!

4

Саме тут і виявилась удруге політична безпомічність і бездарність тієї частини російської інтелігенції, яка після повалення царя успадкувала владу. Тимчасовий уряд, як я казав, не вмів зробити нічого. Він царював, але не правив. За його спиною правили ради, які нічого позитивного не

робили, а вносили в країну максимум розрухи. В радах то-чилася боротьба між соціалістами-революціонерами - з од-ного боку і більшовиками — з іншого. Обидві воюючі сто-рони апелювали до народу. А народ протягом кількох мі-сяців залишався безмовним. Він чекав, що уряд знайде способи перебудови країни відповідно до тих ідеалів права, які жили в народній душі. Та уряду не було, а були партії, які боролися і до управління приготовані були менше всього. Народу і його потреб ніхто не знав і не хотів знати. Турбувалися лише тим, кому дістанеться влада. А що вва-жали, буцімто влада дістанеться тому, хто зможе за-ручитися підтримкою більшості населення, то між партіями почалося свого роду змагання: хто швидше і більше зуміє наобіцяти народові. Обіцяли безкінечно. То дозволили на-родові захоплювати землю, то поміщицький інвентар, то будинки, то навіть самих поміщиків. Усе ваше, беріть, — таким було останнє слово представників партій. І народ поволі почав переконуватись, що всі його ідеали і вся його "правосвідомість" не варта з'їденого яйця. І раніше так було, та й тепер так залилось, що правий той, у кого є кігті й зуби, хто встиг захопити раніше й міцніше. Доки пани були при владі — їхня правда, а тепер панів погнали, значить, хто стане на їхнє місце, той і сам буде паном, дворянином. Таким чином, соціалісти всіх мастей у запалі боротьби між собою зовсім не помітили і, здається, до цього часу не бачать, що зробили цілком протилежне до того, що хотіли зробити. Хотіли ввести в народну свідомість ідеал вищої соціальної правди, а натомість виг-нали з народної душі всіляке про неї поняття. Політичні діячі у нас завжди були поганими психологами. Ніхто й не підозрював, та й до цього часу не підозрює, яке величезне значення у справі соціального облаштування має народна правосвідомість. Я знаю, що більшовики багато розказують про класову психологію. Але ці слова на їхніх устах не мають жодного значення. В Росії насправді можливими бу-ли колосальні реформи. Потрібно зазначити, що вже в пер-ші роки війни в нашій країні пройшов колосальний зсув тієї межі, яка відокремлювала найбідніше населення від заможних класів. У 1915-у й, особливо, 1916 роках мені до-велось їздити по Росії і часто жити в селах. Я був враже-ний змінами, які там відбулися за такий короткий про-

міжок часу. Заляканий, голодний і бідний селянин, яким його змальовували наші письменники і яким він був насправді в 1914 році, — зник. Раніше, бувало, за кілька карбованців, які потрібно було віддати старості на податок, селянин ішов буквально в неволю до глителя. А тепер йому зовсім не потрібні гроші. В нього не купиш ні яєць, ні масла, ні курки, — хіба що дуже дорого заплатиш. На запитання: чому не продаєте, — відповідь одна: самі їмо і дітям треба. Воно й зрозуміло. З початку війни гроші почали звідусіль стікатися в село, адже все, що потрібно було для фронту, — брали в селян. Потім — відміна горілки. Селяни за горілку віддавали в казну щорічно мільярд карбованців золотом. Більше того, п'янство завдавало селу подвійної шкоди, бо російський селянин віддавав що завгодно за безцінь, коли не мав грошей, а потребував горілки. Й ось усі ці мільярди залишилися в кишені селянина, і в найкоротший строк він звільнився від тієї жахливої залежності від куркулів, у яку потрапляв унаслідок нестачі грошей. Пам'ятаю цікаву розмову, яку я мав з кучером того поміщика, в чиєму маєтку жив 1916 року: "Що це робиться, пане? Не дійдеш згоди з селюком. Коли щось треба, він зараз: дай мені п'ять карбованців, дай десять. Біда! Не те що раніше: поставиш старому відро — що завгодно владнаєш!" "Відро" знищили — і селянин став емансипованим. Ні одна соціальна революція не могла дати російському селянинові того, що дала відміна монополії. Інакше кажучи, зовсім незвичним шляхом у Росії приготувлялася колосальна революція, і політична і соціальна, — але те, що відбулося насправді, внаслідок того, що владу захопили теоретики революції, інакше вирішило майбутню долю нашої країни...

Я сам не читав і навіть не пам'ятаю, як називається та книга і хто її автор. Але мені переказали, що якийсь англійський письменник видав цілу книгу про те, що Росія вибрала собі роль Марії, на противагу Європі, яка віддала перевагу ролі Марфи. Звичайно, узагальнення такого типу слід сприймати *cum grano salis*, але частка правди, і дуже цікавої правди, в цьому є. І російська інтелігенція, і російський народ надто заглибились у турботи про град небесний, а про земні інтереси думати не вміють і, головне, не люблять. Відразу після повалення царя, коли Росія ще

святкувала медовий місяць усіляких свобод і коли всі представники всіх партій, не соромлячись, висловлювали все, що думали, — це особливо вражало. Хоч би куди ви прийшли, скрізь точилися розмови про високе призначення Росії. Не про облаштування Росії — про це ніхто не вмів і не хотів думати. Будь-яке нагадування про впорядкування викликало вибух обурення. Не думайте, що я маю на увазі середнього інтелігента чи зелену молодь. Мені доводилося зустрічатися з найвидатнішими представниками мислячої Росії — я не пригадую жодного, який хоч би раз заговорив про те, як зупинити лихо, що вже тоді так явно насувалося на країну. У нас, як і скрізь, звичайно, і навіть більше, ніж деінде, можна нарахувати багато найрізноманітніших течій мислення. У нас є віруючі християни, є позитивісти, матеріалісти, спіритуалісти — є все, що завгодно. Кожний російський письменник — передусім філософ. Навіть політичний діяч і партійний чоловік дуже заклопотаний філософським обґрунтуванням своїх суджень. І, повторюю, різноманітність філософських поглядів у нас безкінечна. Але всі сходяться в одному. Не хочу називати імен, тим більше що іноземцям вони мовлять мало, але скажу, що письменники понад усе боялися, як би не сталося так, що Росія раптом облаштувалась у земному сенсі благополучно. "Я ні за що не хочу царства Божого на землі", — кричав, виходячи з себе від люті, представник російської християнської думки. "Нехай краще Росія загине, ніж облаштується по-міщанськи, на зразок огидної старої Європи", — з подібним пафосом вигукував партійний діяч із крайніх лівих. А один із найбільш шанованих у Росії поетів не посоромився в присутності великої кількості людей — теж літераторів — так закінчити свою промову: "Царя ми скинули. Але ще залишився цар тут (він показав на свою голову). Коли ж ми з голови проженемо царя — тільки тоді наша справа буде доведеною до кінця". Все, що я розповів, не має в собі перебільшення ні на йоту. Ненависть до "міщанства" чи, вірніше, до того, що в Росії звикли називати міщанством, — пароль всієї російської літератури, всієї, якщо хочете, мислячої Росії. Першим це слово ввів Герцен, знаменитий російський революціонер, який все своє життя провів у вигнанні в Європі. Він виїхав з Росії при Миколі I, розраховуючи на Заході знайти здійснення

своїх заповітних ідеалів. Але там, де він чекав ідеалів, того, що, говорячи словами блаженного Августина, можна назвати *amor dei usque ad contemptum sui*, він знайшов лише міщанство, *amor sui usque ad contemptum dei*. В європейських державах проганяли царів, але в голові європейця цар залишався жити. Думали не про небо, а про землю, облаштовували все і на сьогодні, й на завтра. Боролися з бідністю, холодом, голодом, епідеміями, запускали фабрики, заводи, залізниці, парламенти, суди. Здавалося, тільки й дивись, люди облаштуються і на землі утвердиться царство Боже. Що може бути страхотливіше?! ... Звичайно, європейці похитують головою. Вони знають, що побоювання Герцена, в крайньому разі, повинні бути названі перебільшеними. Європі до царства Божого раніше було далеко, та й тепер не близько. Зі свого боку скажу, що страхи росіян не мають ніяких підстав. Ясна річ, якби обмежились лише поваленням царя з престолу, а в головах цар залишився, ми не дійшли б до тих жахів, до яких дійшли. Росія зберегла б свою єдність, не розвалилася б. Народ не помирав би від голоду, холоду й епідемій. Селяни і робітники дихнули б вільніше, розкріпачені від вікового рабства. Хіба ж це царство Боже? Невже мало залишилося б труднощів і страждань на долю російської людини в оновленій Росії? Невже навіть міщанська Європа так розкошувала? Європейців переконувати в цьому не доводиться. А росіяни, здається, й по сей день міркують по-своєму.

5

Можливо, після цього відступу буде зрозуміліше, чому я назвав більшовиків паразитами. За самою своєю суттю вони не можуть творити і ніколи нічого не створять. Ідейні вожді більшовизму можуть скільки завгодно відмінити й узгоджувати слова "створення" і "творити", — на позитивну творчість вони абсолютно не здатні. Через те, що дух кріпосництва, яким просякнута вся їхня діяльність і навіть вся їхня спрощена ідеологія, вбиває будь-яку творчість у зародку. Цього не розуміли діячі царського режиму, цього не розуміють і більшовики, хоча, будучи в опозиції, вони багато разів у Думі і в своїх підпільних виданнях говорили на цю тему. Розмови ці забуто так, наче їх ніколи й не бу-

ло. Тепер у Росії є лише казенні газети і казенні оратори. Тільки той може писати і говорити, хто вихваляє діяльність правлячих класів. Помилково думати, що робітники і селяни, від імені яких промовляють більшовики, в цьому відношенні мають хоч якісь переваги перед іншими класами. Привілеями користуються, як і за старого режиму, лише "благодійні" елементи, тобто елементи, які покійно чи, навіть краще, з охотою підпорядковуються розпорядженням уряду. А для тих, хто протестує, хто сміє мати власні міркування, — нема тепер місця в Росії ще більшою, набагато більшою мірою, ніж це було за царів. За царів можна було все принаймні езоповою, як казали у нас, мовою говорити, не ризикуючи свободою або й життям. А мовчати не заборонялося нікому. Нині ж і мовчати не можна. Якщо хочеш жити — треба висловлювати свою підтримку урядові, треба його хвалити. Зрозуміло, до яких результатів приводить такий стан речей. Величезна кількість бездарних і безсовісних людей, яким байдуже, кого вихвалити і що говорити, впливля на поверхню політичного життя. Більшовики самі це знають і самі жахаються того, що відбулося. Але нічого не можуть зробити і нічого зробити не можна. Чесні, добросовісні, обдаровані люди за самою своєю суттю не миряться з рабством. Їм свобода потрібна, як повітря. Більшовики цього не розуміють. Розповім цікавий випадок із практики мого спілкування з більшовиками. Одного разу, — це було влітку минулого року в Києві, — швейцар нашого будинку подає мені великий сірий конверт із написом "товаришу Шестову". Здогадуюсь, що запрошують на збори. Відкриваю — і точно: кличуть на збори, на яких передбачається обговорення питання про "диктатуру пролетаріату в мистецтві". У призначений день і годину з'являюся. Збори відкриває журналіст Р., досить відомий на півдні Росії, високий, худий чоловік, із типовим обличчям російського інтелігента. Говорить легко і складно: мабуть, звик виступати. З перших слів, не називаючи мого імені, прямо звертає увагу на те, що я присутній на зборах, — очевидно, хоче примусити мене висловитись. Але я не беру слова; чекаю, що буде далі. Починаються дебати. Висловлюється, звичайно, дуже стримано, опозиція. Говорять письменники, журналісти, береться до слова відомий поет. Усе на тему вільного мис-

тецтва. Потім просить слова представник, не пам'ятаю якої, військової організації. Маленький, кульгавий чоловік, з великою чорною бородою. З перших його слів видно, що він цілком неосвічений, що явно стояв набагато ближче до комори чи маленької крамнички, ніж до будь-якого мистецтва. З тих людей, про яких кажуть, що вони не здатні відрізнити статую від картини.

Такій людині, мабуть, корисно прийти на збори, щоб послухати, повчитися. Проте з самовпевненістю, яка властива невігластву і бездарності, він воліє не вчитися, а вчити. І чого він навчив? "Залізною рукою, — сказав він, — ми примусимо письменників, поетів, художників і т.д. віддати свою техніку на службу для потреб пролетаріату". Промова його була невмілою, довгою, нудною і нескладною — а тема завжди одна: змусимо, спонукаємо, вирвемо цю техніку і скористаємось нею. Йому відповідали (хоча мені важко зрозуміти психологію тих, хто відповідав йому; я й сам не розумію, як можна всерйоз рахуватися з такими заявленими і безграмотними заявами), — він ще раз говорив із глузливою й зневажливою посмішкою людини, яка знає собі ціну. Після нього виступив головуючий. Цей, як я вже сказав, — оратор досвідчений. Під час довгої, добре побудованої промови він заявив, що розуміє, звичайно, опонентів. Вони захищають недавнє минуле, по-своєму гарне й цікаве. Але воно — минуле, поховане назавжди. Ураган великої революції змінив усе старе. А той, кульгавий, чорнобородий чоловік, який закликав "залізною рукою" вирвати "техніку" у представників мистецтва, — він провісник майбутнього. "Я сам, — продовжував головуючий, — не так давно був прихильником V століття еллінської культури. Тепер я зрозумів, що помилявся. Буря революції змела старі ідеали. Я також був, — несподівано для мене закінчив свою промову головуючий, — читачем і (далі йшов ряд дуже улесливих для мене слів, які я пропускаю) творів Л.Шестова (він назвав мене при всіх повним іменем), але знову ж таки — ураган і т.д." Я не збирався говорити, але коли прозвучало моє ім'я, — не можна було мовчати. Я сказав усього лише декілька слів. "Ясно, — сказав я, — що хоч і говорять тут про диктатуру пролетаріату, але задумано тут влаштувати диктатуру над пролетаріатом. Пролетарів і не питають, чого вони хочуть, а просто нака-

зують їм користуватися якоюсь "технікою", яку нібито можна вирвати у діячів мистецтва. Але, якщо правда, що пролетаріат став емансипованим, то він вас не слухатиме і не побіжить за "технікою". Він так само, як і ми, захоче осягнути сокровенну сутність великих творців у царині науки, мистецтва, філософії і релігії. Ураган, про який тут ішлося, може, й справді засипав багато, навіть "V століття елліністичної культури". Та бували урагани, які змітали і засипали те століття ще ґрунтовніше. А потім з'являлися люди і з величезним напруженням відкопували найменші сліди еллінської творчості, які збереглися під руїнами". — Сказав і пішов, бо прекрасно знав, що такі слова тепер у Росії не потрібні тим, хто збирав нас для "розмови" про диктатуру пролетаріату. Але, як на тому засіданні, так і на інших подібних, рівно ж як і за читанням радянської літератури, для мене з цілковитою очевидністю підтверджується те, що з 25 жовтня 1917 року, тобто з моменту більшовицького перевороту, є безсумнівним: більшовизм — глибоко реакційний рух. Більшовики, як і наші старі кріпосники, мріють про те, як би вирвати європейську "техніку", але вже звільнену від усякого ідейного змісту. Ідейного змісту в наших чиновників, царських і більшовицьких, свого власного — хоч відбавляй. "Нам не вистачає лише "техніки" — її ми здобудемо силою. Поголодують у нас художники, поети й учені і будуть творити за нашими вказівками. Наші ідеї та їхнє вміння — от тоді буде добре". Щось безглуздіше придумати важко. Але так було в Росії XVIII й XIX століть, так є і нині. Неосвічені, бездарні, тупі люди хмарами обліпили більшовицький уряд, перетворюючи в карикатуру навіть те, що є кращим і достойним у більшовиків. Голосисті, мідні горлянки викрикують вульгарні і недоладні слова на всіх перехрестях. А ідейні, синьоокі більшовики — спантеличені і засмучені: як же сталося, що все хамське, безсоромне і низькопробне, що було в Росії, пішло за ними, і чому в них так мало достойних людей! Так само дивувався Микола І, коли дивився "Ревізора" Гоголя. Проте, кажуть, він усе-таки відчував свою вину. Начебто, після закінчення вистави він сказав: "Ну й комедія, всім дісталось — а мені найбільше!" Переказують, правда, що й Ленін привселюдно заявив, що більшовики влаштували "сволючну революцію". Чи це так,

чи він вимовляв такі слова, — перевірити мені не вдалося. У будь-якому випадку, *si non e vero, e bene trovato*: відбиток хамства бачимо на всій діяльності більшовицької бюрократії.

6

Без сумніву, бачимо, що свідомо чи несвідомо, але робітничо-селянський уряд робить усе залежне від нього, щоб добитися диктатури над пролетаріатом. Та й інакше, — що очевидно для всякого європейця, — не може бути. Я добре знаю, занадто добре, в яких злиднях жили російські селяни й робітники. На жаль, цього не знають ідейні більшовики (хоч маса прихвостнів, які присмокталися до більшовиків, це знає), — причину бідності слід шукати передусім у політичному режимі нашої країни. Там, де нема свободи, — росіянам слід, встаючи та лягаючи спати, невтомно повторювати це, здавалося б, узагальнення, — не може бути ні влаштованості, ні добробуту, взагалі не може бути нічого, що цінується людьми на землі.

Лише просякнуті до мозку кісток кріпосники старої і нібито оновленої Росії можуть не знати цього трюїзму. З певністю можу сказати: 25 жовтня 1917 року повинне вважатися днем провалу російської революції. Більшовики не врятували, а зрадили робітниче й селянське населення Росії. Фрази, навіть найгучніші, залишаються фразами, а справи — справами. Російському селянинові і російському робітникові, навіть російській освіченій людині, передусім потрібно було отримати звання громадянина. Потрібно було переконати його, що він не раб, над яким знущаються всі, хто хоче; що в нього є права, священні права, які він сам та інші зобов'язані оберігати. Як відомо, це проголосив Тимчасовий уряд у перші дні своєї діяльності. Але "права людини і громадянина", права, в тузі за якими країна перебувала цілі століття, — залишилися на папері. В дійсності, через кілька місяців почали відновлювати старе безправ'я. Більшовицькі декрети і незліченні прокламації, якими засипали всю Росію, населення зрозуміло як заклик до захоплення та грабунку. "Бери, хто може і скільки може, потім буде пізно". Важко передати грабіжницький запал, що охопив Росію. З фронту мчали по домівках тисячі

солдатів з торбами захопленої здобичі. Втікали швидко як могли, щоб не прогавити момент. Високі слова про солідарність, про загальнолюдські завдання та ін., якими в достатній кількості більшовики наповнили свої заклики, ніхто, звичайно, не почув. Народ упевнився, що, як і раніше, так і тепер, нема права, а є сила. Хто візьме, той матиме. І, нічого не соромлячись, брали. За пограбуваннями пішли вбивства, знущання. Мало хто думав про роботу — та й навіщо важка праця, коли можна легко пожитися. В атмосфері взаємного озлоблення і громадянської війни згасали останні іскорки віри в можливість здійснення хоча б уявної правди на землі. В маленьких містечках і селах влада потрапляла до рук злочинців та негідників, які за словами про високі завдання приховували свої вовчі апетити і закликали до винищення буржуїв. А в Петербурзі й Москві, де все ж, поряд із пройдисвітами та негідниками, були люди, які щиро вірили у всемогутність слова, — тривали безкінечні просторікування на тему майбутнього раю. Рай при цьому відсувався у ще віддаленіше майбутнє. В сьогоднішні — холод, голод, епідемії і зростаюча взаємна ненависть. І вже не ненависть заможних до незаможних. Голодуючий робітник однаково ненавидить і "буржуя", і свого ж товариша робітника, котрий вкрав, або якому пощастило добути зайвий кусень хліба чи в'язанку дров для голодної і холодної сім'ї. Та з особливою силою виявилась ворожнеча між містом і селом. Село "обкопалося" і навідріз відмовилося давати що-небудь для зголоднілого міста. Робітничо-селянський уряд вибивався з сил, намагаючись знайти який-небудь *modus vivendi* для селян і робітників. Щоб роздобути хліб у селян, доводилося відправляти в село каральні військові експедиції, які часто поверталися не лише з порожніми руками, а й недорахувавшись іноді трьох четвертин своїх учасників. Хто слідкував хоча б за більшовицькими газетами, той знає, що, по суті, більшовики ніколи не володіли Росією. Їм підпорядковувалися великі міста, населення яких було злякане кривавими розправами і більш-менш без ремствування терпіло своє становище. Але село, тобто дев'ять десятих Росії, ніколи не було під владою більшовиків. Село жило своїм життям, з дня на день, звичайно, але без жодного центрального керівництва. До якої міри уряд

більшовиків не мав влади над селом, — про це найкраще свідчать статті, які друкував у київських газетах український комісар з продовольства Шліхтер, людина віддана комуністичним ідеям, хоча, треба визнати, тупа й бездарна. Його статті — великі і надзвичайно докладні — протягом двох місяців з'являлися, ледве не через день, у місцевих виданнях. Він не писав, а репетував несвоїм голо-сом. Усе про одне й те саме: "Село не дає хліба, не дає і дров, і сала — нічого не дає. Робітники, якщо не хочете голодувати і мерзнути, озбройтеся і йдіть на село війною. Іншим способом нічого не отримаєте". Якби так говорив хтось інший, його можна було б підозрювати у провока-торстві. Та Шліхтер поза такими підозрами. Козак за по-ходженням, не дивлячись на своє німецьке прізвище, він не вмів приховувати свої справжні почуття і думки. Що на умі — те й на язиці. Я думаю, що якби його товариші були настільки ж відвертими, то давно стало б очевидним, що робітничо-селянський уряд не зумів викликати прихиль-ності до себе ні в робітників, ні в селян. І що комуністичні ідеї, якими б вони не були самі по собі, в "широких масах населення" зустрічають найменше співчуття. Щоправда, стара буржуазія не вміла оборонятись і була розбита. Але, повторюю, в Росії буржуазія не тільки не померла, а й зміцніла і розплодилася, як ніколи. Водночас більшовицькі способи "охорони" інтересів, такі знайомі і рідні російській душі, зайвий раз показали, що люди, які боялися, що Росію чекає міщанське щастя, яким до війни насолоджува-лася Європа, і що росіянам випаде ще на землі побачити царство Боже, — зовсім даремно мучилися і тривожилися. Вже тепер з Росії отримуємо звістки про те, що там вво-дять трудову повинність, десяти- і дванадцятигодинний трудовий день, встановлюється відрядна плата, військовий нагляд за робітниками та ін. Цілком природно! Робітник не хоче віддавати свою працю, селянин — свій хліб. А хліба потрібно багато, праця має бути каторжною. Зрозуміло, що вихід один: з одного боку, повинні бути привілейовані кла-си, які не працюють, зате змушують інших суворими неми-лосердними заходами працювати понад силу, а з іншого боку — непривілейовані, безправні люди, які, не шкодуючи здоров'я і навіть життя, повинні свою працю і своє майно віддавати на користь "цілого". Звичайно, змусити працюва-

ти може лише той, хто сам не працює. І присилувати до голоду може лише той, хто сам ситий. Інакше — повернення до старого безправ'я і до старих, так добре відомих злиднів. Або ж, як кажуть у казці, — до розбитого корита. Ось що приніс більшовизм, який обіцяв так багато, — робітникам і селянам. Про те, що він приніс Росії, — говорити не буду. Всі знають. Та в "ідейних" більшовиків є ще один, останній аргумент. "Так, — кажуть вони. — Ми не змогли нічого дати російським селянам і робітникам, і зруйнували Росію. Але ж інакше не могло бути. Росія надто відстала країна, а росіяни надто безкультурні, аби сприйняти наші ідеї. Але справа стосується не Росії і не росіян. Наше завдання значно ширше. Нам потрібно "підірвати" Захід, знищити міщанство Європи й Америки. І ми будемо підтримувати вогнище в Росії до того часу, доки полум'я не перекинеться до наших сусідів, а від них пошириться по всьому світу. Ось що є нашим найвищим завданням, нашою останньою заповітною мрією. Ми дамо наші ідеї Європі, — Європа дасть нам свою "техніку", своє вміння, організаційні здібності і т.д." Це *ultima ratio* більшовиків. Яка його ціна?

7

За час свого тривалого мешкання в областях, які перебували під керівництвом більшовиків, я помітив один дуже цікавий факт. Дуже молоді і не дуже розумні люди відгадували і передбачали події найкраще. І, навпаки, старші і розумніші завжди помилялись у своїх передбаченнях. Їм здавалося, що Росія під владою більшовиків буде не довго, народ повстане і, як тільки з'явиться хоч трохи організована армія, більшовицьке військо розтане, як сніг на сонці.

Передбачення досвідчених і розумних людей дійсність обдурила. Денікін створив щось на зразок армії і з великою швидкістю просунувся до самого Орла, але ще з більшою швидкістю більшовики прогнали його до самого Чорного моря. Кажуть, що тепер він у полоні, — в цих чутках нема нічого неймовірного. Молоді й немудрі виявилися пророками. І тепер, намагаючись зазирнути у майбутнє, ставиш собі питання: на кого покладатися, на ро-

зумних чи нерозумних. Імовірно, що розумні виходять з тієї позиції (яка здається їм самоочевидною), що люди й народи в своїй діяльності керуються своїми життєвими "інтересами" й інстинктивно відчують, що корисно для них і що шкідливо. Для них була ясною згубна сила більшовизму; що він приведе до нечуваного лиха, голоду, холоду, злиднів, рабства і т.д. Тому, казали вони, більшовизм не може проіснувати довго. Протримається лічені тижні, місяці і загине сам по собі. Та вже минуло більше ніж два роки, незабаром буде три, а більшовизм усе ще тримається. Тримається, хоч зі страхітливою силою лютують голод, холод та епідемії. То невже люди керуються здоровим глуздом? І наш російський поет, зажурений тим, що царя ще не вигнали з голів росіян, помилявся? Але ж, скажуть, це — росіяни, вони можуть змиритися і з бідністю, і з безправ'ям, і з чим завгодно. І справді, пророки в Росії — дуже молоді і не дуже розумні люди, інша річ — Європа.

Та чи справді інша? Я б не ризикував з пророцтвами. Тепер ми переживаємо таку історичну епоху, коли навряд чи можна прораховувати, керуючись самим лише здоровим глуздом. Я не хочу виправдовувати російський більшовизм. Я вже казав і готовий повторити ще раз, що більшовизм зрадив і згубив російську революцію, і, сам того не розуміючи, зіграв на руку найогиднішій і найгрубшій реакції. Та хіба лише більшовики виявилися самогубцями? Придивіться уважніше до того, що відбувалося в останні роки. Майже всі робили якраз те, що було для них найбільш не потрібним. Хто занастив монархічну ідею? Гогенцоллери, Романови і Габсбурги! В день оголошення війни в Берліні поширились чутки, що Вільгельм II надіслав Миколі II телеграму: "Зупиніть мобілізацію. Якщо між нами розпочнеться війна, я залишусь без престолу, але й ви також". Можливо, такої телеграми не було. Той, хто поширював цей поголос, виявився пророком. По суті, найзаклятий ворог монархічної ідеї не придумав би найпевнішого способу погубити монархію в Європі. Гогенцоллери, Романови і Габсбурги — якщо їхній розум не був затьмарений якимось насланням — мусили б розуміти, що життєві інтереси династій владно вимагають від носіїв імператорських корон не ворожнечі, а найближчої, найширшої, найвідданішої дружби. Це прекрасно розумів

Микола І, який відправив російських солдатів утихомирювати угорських революціонерів. Це розумів і Олександр III. При ньому все-таки існував, поряд із франко-російським союзом, *Dreikaiserbund*. А в 1914 році монархи Європи раптом накинулись один на одного на славу західно-європейській демократії, яку вони ненавиділи понад усе. Очевидно, щось тяжіло над ними і справдилось російське прислів'я: від долі не втечеш. Якщо судилося народові загинути, люди і цілі народи самі зроблять усе, щоб прискорити свою загибель. Ми переживаємо якусь епоху затьмарення. Подумайте про війну, яку влаштувала Європа. Всі знали про страхіття, якими вона загрожує. Всі боялись її. І всі, наче змовившись, не лише не вжили жодних заходів, щоб відвернути війну, а й кожний, скільки зміг, свідомо чи несвідомо, сприяв її наближенню... Бо ж спалахнула вона протягом яких-небудь двох тижнів і без жодного серйозного підґрунтя. Німцям раптом здалося, що їхні економічні й культурні інтереси вимагають підкорення всього світу. І іншим народам здалося, що їх інтереси — і т.д. Тепер, думаю, всім — і німцям, і ненімцям, — ясно, що коли говорити про "інтереси", то вони вимагають чого завгодно, лише не війни... Бо війна заперечує всі інтереси всіх людей. І справді, якби німці витратили ті засоби й ту енергію, яку вклали у війну, на завдання будівництва, а не руйнування, — вони могли б свій *Vaterland* перетворити на рай земний. Те саме можна сказати й про інші народи. На війну витрачено астрономічну суму — більше більйона франків. Не кажу вже про людські втрати, зруйновані міста тощо. Повторюю, якби правлячі класи, в чиїх руках були долі народів і країн, уміли домовитись та примусити народи протягом п'яти років лише самовіддано й наполегливо працювати для досягнення позитивної мети — світ перетворився б в Аркадію, де жили б тільки багаті й щасливі люди.

Замість того люди п'ять років винищували один одного і накопичене майно і врешті довели Європу до такого становища, яке нагадує найгірші часи середньовіччя. Як таке могло статися? Чому люди збожеволіли? Одна відповідь невідчепно переслідує мене з початку війни. Початок війни застав мене у Берліні, я повертався зі Швейцарії в Росію. Довелось об'їжджати: через усю Скандинавію до Торнео, а

потім через Фінляндію в Петербург. У Німеччині я, звичайно, читав лише німецькі газети. І до самого Петербурга я змушений був споживати німецькі газети, бо не знаю жодної зі скандинавських мов. А коли був близько від Росії — потрапили мені до рук російські газети. Яким же було моє здивування, коли побачив, що російські газети повторюють слово в слово те, що писали німці. Тільки, звичайно, змінюючи імена. Німці лаяли росіян, закидали їм жорстокість, корисливість, тупість і т.д. Росіяни писали те ж саме про німців. Це нечувано вразило мене, і раптом я пригадав біблійну оповідь про змішання мов. Це ж точно, змішання мов. Люди, які ще вчора разом спільно працювали, будували задуману ними гігантську вежу європейської культури, сьогодні перестали розуміти один одного і розлютовано мріють лише про одне — вмити знищити, роздробити, спопелити все, що протягом століть створювали з такою наполегливістю і впертістю. Так, наче всі перейнялись метою здійснити ідеологію тих російських літераторів, котрі, як я розповідав раніше, вважали своїм громадянським обов'язком не дати збутися царству Божому на землі і, передусім, боротися проти ідеології західно-європейського міщанства.

Царі ще впевнено сиділи на тронах, але з людських голів відразу, миттю, наче за порухом чарівної палички, царі були вигнані. Знаю, що таке пояснення тепер не в моді, що біблійна філософія історії мало промовляє для сучасного розуму. Та я й не буду надто наполягати на науковій цінності пояснення, що його пропоную. Якщо хочете, прийміть його тільки як символ.

Та це справи не міняє. Перед нами непорушний факт, що у 1914 році люди втратили розум. Може, розгніваний Господь "змішав мови", може, тут були "природні" причини — так чи інакше, люди, культурні люди ХХ століття, самі, без усілякої потреби, накликали на себе нечуване лихо. Монархи вбили монархію, демократія вбивала демократію, соціалісти й революціонери в Росії вбивають і вже майже вбили і соціалізм, і революцію. Що далі? Чи закінчився період затьмарення, чи розгніваний Господь зняв із людей наслання? Чи нам судилося іще довго жити у взаємному непорозумінні і продовжувати жахливе самознищення? Коли я ще був у Росії — я безперервно ставив перед собою

це запитання і не вмів на нього відповісти. Іноземних газет ми в Росії майже не бачили, а в російських газетах, окрім неперевіраних і нічим не обґрунтованих чуток і сенсацій, нічого не було. Але у нас склалося загальне враження, що Європа все-таки потроху впорається з важким становищем і, мабуть, вийде з нього переможцем. Інакше кажучи, мені здавалося, що в Росії, через її некультурність, Богу й тепер, як у давнішні біблійні часи, вдалося змішати мови й довести людей до повного здичавіння, а в Європі люди вчасно спохопилися, схаменулися і перехитрили Бога. Мені здавалося, що в Європі знову розпочалося співробітництво людей і народів, і що будівництву вавилонської вежі сучасної культури судилося тривати, наперекір волі Всевишнього. Або, висловлюючись не символами, — всі мрії істинно російських самоспалювачів про те, щоб підірвати стару Європу, розіб'ються об традиції здорової і міцної політичної, економічної, соціальної стабільності. Чи я мав рацію? За короткий час мого перебування на Заході я ще не достатньо зорієнтувався, щоб перевірити свої судження. Але мені здається, що питання поставлене вірно. Для мене безсумнівно, що більшовизм, який російські соціалісти вважають витвором своїх рук, створений силами ворожими відносно будь-яких ідей прогресу і соціальної влаштованості. Більшовизм розпочав руйнування і ні на що інше, крім руйнування, не здатний. Якби Ленін і ті з його товаришів, добросовісність і безкорисливість яких поза підозрами, були настільки проникливими, аби зрозуміти, що вони стали іграшками в руках історії, яка їхніми руками здійснює плани, прямо протилежні не лише соціалізму та комунізму, а й такі, що вбивають у зародку на багато десятиліть можливість якого б не було поліпшення становища пригноблених класів, — вони б проклинали той день, коли насмішувата доля передала їм владу над Росією. І зрозуміли б також, що їхня мрія підірвати Європу — якщо їй судилося здійснитись — буде собою знаменувати не перемогу, а загибель соціалізму, і приведе стражденні народи до страшного лиха. Леніну, звичайно, побачити цього не дано. Доля прекрасно вміє приховувати свої наміри від тих, хто їх знати не повинен. Вона обдурила монархів, обдурила правлячі класи Європи, обдурила недосвідчених у державних справах російських соціалістів. Чи Заходіві судилося

стати жертвою ілюзії і зазнати знегод Росії, а чи доля вже наситилася людським горем, — на це питання може відповісти лише майбутнє, мабуть, не зовсім далеке. В Росії дуже молоді і не дуже розумні люди впевнено передбачають, що більшовизм пошириться на весь світ.

З російської переклала Надія Гончаренко